

HÁROM KÖNYV A NYELVÉSZETRŐL

Benkő Loránd:

NEMZET ÉS ANYANYELVE

1. Benkő Loránd *Nemzet és anyanyelve* című tanulmánygyűjteményével sajátos, fontos és szép könyvet jelentetett meg. Sajátosat, mert nyelvészek nemigen szokták folyóiratokban, kongresszusi kötetekben és egyébütt napvilágot látott előadásait, dolgozataikat egy kötetbe szerkesztve újból megjelentetni. Ez a munka azonban így telitalálat. Magam e tanulmányok nagy hányadát előadás formájában hallottam, más részét olvastam, a kötet mégis a reveláció erejével hatott rám, sőt nemzet, nemzettudat és anyanyelv mindenkori, valamint mai dolgában most kaptam összefüggő, annak valamennyi lényeges vonatkozására figyelő áttekintést. És most világosodott meg előttem igazán a mának, mindnyájunknak, s benne az értelmiségnek, a közoktatásnak, a szépirodalomnak a nemzettudat feltétlen megerősítésével kapcsolatos feladata.

A könyv fontos volta már az eddig mondottakból is kiderülhetett. Meg kell toldanom azonban azzal, hogy napjainkban különösen szükség is van rá. Nincs ugyanis *nemzeti és nyelvi tudatunk*, és még a nyelvtudományon belül is megkérdőjeleztetik például nyelvünk finnugor rokonsága, a határon túli és az anyaországi magyar nyelv egysége, a nyelvhasználati normák szükségessége, a nyelvművelés léte, a szépirodalom anyanyelvi szerepe, és még sorolhatnám tovább. A mű fontosságát igazolja egyébként az is, hogy benne választ kapunk napjainknak szinte valamennyi, anyanyelvvvel kapcsolatos kérdésére.

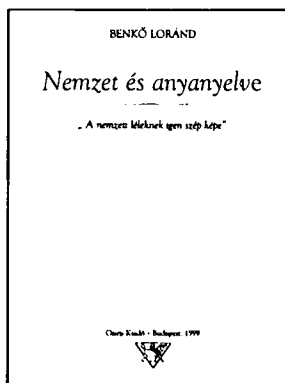
Aztán szép is ez a könyv, nemes egyszerűségével, fedelén Arany Jánosnak az akadémiai képével, továbbá világos okfejtésével, egységes eszmeiségével és oldott, olvasmányos stílusával. Egyszerűen nem tudom továbbá megállni, hogy ide ne vegyem a kötet alcímét és két mottóját. A zárójeles alcím és a Bevezető előtti mottó *Kazinczytól* való. Mindkettő sokat elmond nemcsak szerzőjéről, hanem arról is, aki a könyvében idézte: egyformán látják a nemzetnek és anyanyelvének az összefüggését: „A' Nyelv eggyik legföltöbb kincse, eggyik legfőbb dísze a' Nemzetnek,' s a' Nemzeti Lélekeknek mind igen szép képe, mind hív fenntartója 's ébresztője.” (Alcímként ennek a lényege szerepel: „A nemzeti lélekek igen szép képe.”) Másik nagy gondolkodónktól, *Széchenyi Istvántól* való az egész könyv mottója, amely szintén a lélek oldaláról ragadja meg anyanyelvünk és nemzetünk szerves összetartozását: „Ki honi nyelvünk mellett van, nemzetünk életét hordja szívében.”

Az 1975 és 1999 között keletkezett 28 írást hét fejezetbe sorolta a szerző. A fejezetcímek önmagukért beszélnek, és egyben jelzik is, hogy miről, milyen felfogásban szólhatnak az alájuk sorolt előadások, írások: Anyanyelv és nemzettudat, Anyanyelv és társadalmi háttér, Anyanyelvünk az iskolában, Élő hagyományaink, Mit tehet a nyelvtudomány?, A magyar nyelv a történelem sodrában és Akik utat törtek a jövőbe.

2. Valójában mind a 28 írást lehetne/kellene egyenként vagy legalább összefoglalva taglalni. Ezt azonban folyóiratunk keretei nem engedik meg. Ezért kiválasztottam egy írást (*Értelmiségünk felelőssége*

anyanyelvünkért, 102–107), amely talán legközelebb áll a Magyar Tudomány olvasóhoz, és amely nemcsak közvetlenül hozzájuk, hanem magában rejti mind a mondanivaló, mind a megformálás és stílus felől Benkő Loránd többi irásának, az egész könyvnek a lényegét, valamint erejéit.

A szerző abból indul ki, hogy az anyanyelv a műveltség kifejező- és közvetítő eszköze. Ilyenformán az értelmiségnek, a műveltség elsőrendű letéteményesének különösen fontos szerepe van „az anyanyelv előmenetele” ügyében. Majd „a nyelvi korszerűsítésben való értelmiségi szerepvállalásnak egyik... sarkalatos kérdését: a terminológia alakításában való közreműködést” állítja a szerző a középpontba. Ezután hatáskörrel igazolja, hogy a magyar értelmiség a múltban „mindig nyitottan, befogadóan” vállalta „a kívülről és felülről jövő művelődési hatások nyelvi közvetítését”. Rámutat aztán, hogy kétféleképpen lehet a terminológiát befogadni: az idegen kifejezés egyszerű átvételével és „magyar nyelvi elemekre való áttételével”.

Ez utóbbit meg is magyarázza; eszerint jelentheti ez „az idegen nyelvi jelentésnek az egyszerű lefordítását, még inkább a magyar nyelvi tudathoz, közelebbről a magyar szókészletben adott ismeretanyaghoz való alkalmazását”. Ezt követően Kazinczyinak és kora értelmiségének a példáját idézi; lengyel, cseh, szlovén, horvát és finn párhuzamokra hivatkozik, kiemelve, hogy mennyire anyanyelvivé tudták tenni a

mindenkori ipari, kereskedelmi, közigazgatási stb. német-francia terminológiát. A mai negatív nyelvi jelenségekkel kapcsolatban óva int ezek elodázásától azzal a hátsó gondolattal, hogy mindez világjelenség. És attól a magatartástól is, hogy a terminológiának a magyarra való „áttétele valamilyen magyarkodás vagy éppen idegenellenesség, nacionalizmus, miegymás” volna. A mai idevágó roppant nagy feladattal kapcsolatos teendőkre így utal: „Nagyon sok múlik azon, hogy értelmiségünknek azok a csoportjai, melyek az új fogalmi kategóriák nyelvi megformálásában és továbbadásában kulcsszerepet töltenek be: a tudomány munkásaitól, a fordítóktól kezdve az állami, politikai, gazdasági élet, a művelődés irányítóin át az oktatás, a tömegtájékoztatás szakembereiig – tudnak-e gondolkodni és nyelvileg kifejezni az anyanyelv kereteiben”. „Nem az a fő kérdés tehát – mutat rá határozottan –, hogy nyelvünkben sok az idegen szó avagy kevés... A dolog lényege – és egyben negatívuma – az egyre jobban eltorzult arányokban és ezzel a közérthetőség mind nagyobb mértékű veszélyeztetésében van.” Meghatározza természetesen a nyelvtudománynak a feladatát is: szakmai oldalról kell megalapoznia a nyelvi korszerűsítést, „kialakítva ennek időszzerű stratégiáját és megalapozva módoszatait”. Közlebről: „erősíteni kell anyanyelvünk szó- és kifejezőkészletének tudományos vizsgálatát, feldolgozását és elkészíteni az idevágó gyűjteményeket, útmutatókat...”. Csak a szaktudományok szakembereinek és a nyelvtudománynak az összefogásával remélhetjük, hogy mai terminológiánk – a múlthoz hasonlóan – szerves része lesz anyanyelvünknek.

Ennek az egyetlen írásnak az alapján is láthatjuk, hogy a szerző reális képet fest anyanyelvünk mai helyzetéről; hogy a tudósnak a szakmai és az embernek az erkölcsi felelősségével közeledik minden kérdéshez; hogy nagy körültekintéssel mindig megmutatja a lehetséges megoldást, megoldásokat.

Olvassuk Benkő Loránd könyvét, és fogadjuk meg javaslatait! (*Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 316 o.*)

Szathmári István

Kiefer Ferenc:

JELENTÉSELMÉLET

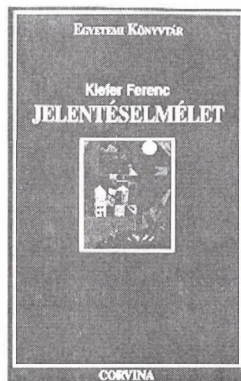
A magyar nyelvészeti irodalomban *Simonyi Zsigmond*nak akadémiai székfoglaló értekezése volt az első munka, amely a rendszeres jelentéstannal foglalkozott, de *Simonyi* előtt is csupán negyven évvel, 1839-ben jelent meg az első nyelvtan, amelyben a jelentéstan önálló rész (*K. Reisig: Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft. 1839.*) Talán tudománytörténeti vonatkozásban is érdekes tény, hogy *Simonyi* értekezését negyvenöt évvel követte *Gomboczé*, aki egyébként tanítványa volt az egyetemen, s negyvennégy év múltán következik a *Károly Sándor*-monográfia, amelyet most, harminc év múltával követ *Kiefer Ferenc* könyve. Természetesen az egymást követő jelentéstanok a diszciplína változását és fejlődését is mutatják, jóllehet az 1960. év tájáig a jelentéskutatás kizárólag a szavak jelentésével foglalkozott a történeti, illetőleg a strukturális szemantika keretén belül. S itt kell megemlítenem *Hadrovics László*nak a Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat című monográfiáját (1992.), amely, mint címe is jelzi, elsősorban nem elméleti vonatkozású (l. ismertetésemet: *Magyar Tudomány* 9. [1993.]).

Manapság célkitűzéseiben három, egymástól elkülöníthető szemantikai irányzat figyelhető meg: – a strukturális szemantika, amely a hagyományos szemantika továbbfejlesztésének tartható, s amely a nyelvi jelek közti jelentéstani viszonyokkal foglalkozik, – a logikai szemantika, amely a nyelv logikai tulajdonságait kutatja, – a kognitív szemantika, amely a nyelvnek a megismeréssel való összefüggését vizsgálja.

Kiefer Ferenc könyvében, a strukturális szemantikára épít, de törekedik a kognitív szemantika és a logikai szemantika bizonyos szempontjaira is kitérni. Ha a kognitív szemantikával a strukturális szemantika ellentmondásba kerül, a strukturális szemantika megoldásainak helyessége mellett érvel. Arra is felhívja a monográfia szerzője a figyelmet, hogy a strukturális szemantika nem azonos a logikai szemantikával.

A könyv az előszón, az utószón és a tárgymutatón kívül – amely *Gyuris Beáta* munkája – tizenkét fejezetből áll. Minden fejezet (és az utószó) után irodalomjegyzék található a tárgykör nemzetközi és hazai publikációiból.

Az első fejezet a *jelentés fogalmára* vonatkozó nézeteket taglalja, bemutatja a logikai jelentésfogalmat, a kognitív nyelvészeti jelentésfogalmat, a strukturális szemantika idevágó nézeteit. A logikai szemantika és a kognitív szemantika végeredményben a nyelv kifejezéseket egy, a nyelvhez képest külső világhoz viszonyítja, a strukturális szemantika magában a nyelvben, a nyelvi rendszerben kívánja a jelentést meghatározni, „...egy nyelvi kifejezés jelentése mindazoknak a nyelven belüli viszonyoknak az összessége, amelyekben ez a nyelvi kifejezés részt vesz” (25). Az eredetétől szójelentéssel foglalkozó jelentéskutatás a jelentésvizonyokat is a szójelentések között határozta meg. „...ma a szószemantikából ismert jelentésvizonyokat is kijelentések közötti viszonyként fogalmazzuk meg. Két szó közötti jelentésvizony ily módon a szóban forgó szavakat tartalmazó kifejezések közötti viszonyként jelenik meg” (25–6).

A második fejezet a *szemantikának és a pragmatikának* és érintkezéseiknek témakörével foglalkozik. Van a jelentéskutatásban olyan fölfogás is, mely szerint a jelentést a beszédhelyzet, a mindenkor nyelvhasználat határozza meg, azaz a pragmatikai funkció az elsődleges, a szemantikai

jelentésvizsgálat – ha egyáltalán van létjogosultsága – csupán ezután következhetik. A szemantikai és pragmatikai vizsgálatok azt mutatják, és ez Kiefer Ferenc véleménye, hogy nem vonható éles határ a szemantika és a pragmatika között, ami nem jelent azt, hogy ne különböznek egymástól a két diszciplína. A pragmatika tárgya a szemantikai jelentésnek, a beszédhelyzetnek és a kommunikációs eljárásoknak ismeretében kikövetkeztethető jelentés. Kiefer a szemantikára épülő pragmatikai elemzést bemutató példákkal győzi meg az olvasót a szemantika és pragmatika különválaszhatóságáról, illetőleg a két terület egymásra vonatkoztatásának hasznáról.

A harmadik fejezet a *szószemantika* elemzési módszereiről ír, s ezzel kezdi meg a szójelentés leírásának különböző eljárásait bemutatni. A szemantikailag rokon, azonos szemantikai mezőhöz tartozó szavak jelentése közötti kapcsolat (vagy különbség) szemantikai jegyekkel, komponensekkel fejezhető ki a komponenses elemzés szerint, ez a szószemantika legrégebbi módszere. Azonban az igék, a főnevek és a melléknevek csoportjain kívül számos szófaj (kötőszó, névmás, névelő stb.) nem bontható föl efféle komponensek, összetevők segítségével. Ezért is a strukturális szemantikában a komponenses elemzés a jelentések közötti összefüggések kezelhetőségét segíti elő, más szemantikákban más a jelentőségük, de jelentésfelbontás változatlanul nélkülözhetetlen eljárása a szemantikában.

A szó jelentésének leírasi eljárásait folytatja a negyedik fejezet, amelyben a *prototípuselmélet* és a *kognitív szemantika* kerül sorra. A moduláris és holisztikus kognitív szemantika egymástól abban különbözik, hogy az előbbi elfogadva a nyelvleírás moduláris fölépítését a kognitív szintet külön modulnak tekinti, az utóbbi felfogása szerint nincsen moduláris felépítés, a nyelvi jelenségek rendre a kogníción, a megismerésen alapulnak. A holisztikus kognitív szemantika elhatárolódik a moduláris szemantikától is, a strukturális szemantikától is, új paradigma gyanánt lép föl. A jelentés e szerint az irányzat szerint az ember kategorizálási képességén alapul,

a kategorizálás pedig prototípusokra vonatkoztatva történik. Például a 'madár' kategória tipikalitási föltételei közé tartozik, hogy a) repülni tud, b) szárnya van, c) tollazatot visel, d) csőre van, e) tojást tojik, f) nincsen szelídítve. Ezért 'madár' például a veréb. A kacska, illetőleg a strucc már bizonyos tipikalitási föltételeknek nem felel meg, ezek nem prototípusok, míg a veréb az. Ilyenképpen a jelentések nem diszkréttek, inkább homályosak. Kiefer számos részletkérdés taglalása és több elemzési minta (így a *hazudik*, a *megöl*, az *anya* szó jelentéselemzése) után megállapítja, hogy a prototípuselmélet a jelenlegi formájában a nyelvi elemzésben általában nem használható, még ha az elmélet egésze fontos is a jelentéskutatásban, hiszen a jelentésfelbontás eljárásával végzett jelentésleírás korlátai nyilvánvalóbbá váltak általa. Arra is rámutat, hogy a polisziémia, a metonímia és a metafora vizsgálata az elmélet kapcsán újfent előtérbe került, s talán ezekkel kapcsolatos az elmélet legmaradandóbb része. Ámbár azt is meg kell jegyeznem, hogy az ún. általánosított metaforák (például 'minden elmélet építmény', 'az élet utazás') kapcsán is felmerült már, hogy – Fónagy Iván kifejezésével mondva – szük a kognitív elmélet (l. *Fónagy Iván: A költői nyelvről*. [H. n., Budapest], Corvina [é. n., 1999.] 205–10; hasonlóképpen ír a kérdésről Mircea Borcilă: *The Metaphoric Model in Poetic Text*. In: *Szöveg és stílus*. Cluj-Napoca, 1997.) Az általánosított metaforákra, illetőleg az elemi metaforákra Kiefer Ferenc később is kitér egyéb kérdések kapcsán.

A kötet ötödik fejezete a *polisziémia* és a *kétszintű szemantika* tárgyalását tartalmazza, s polisziémia és a homonímia mellett a szemantikai határozatlanság ('vagueness') fogalmának szerepére is utal, hiszen ettől is el kell választani a polisziémiát. Például az *asztal* szemantika-*ilag* határozatlan, hiszen jelölheti e szó az 'íróasztal'-t, a 'konyhaasztal'-t és így tovább. A jelentések egy kontinuum-rendszerben helyezkedhetnek el, ennek egyik végpontján van a határozatlanság, a másikán a homonímia, s középtájt a polisziémia. A polisziém jelentések száma végtelen lehet, nehéz megállapítani, hogy

mi számít külön jelentésnek; nem is nagyon érdemes föltenni a kérdést, hogy hány jelentése van például a *fest* igének. Mindezt még befolyásolja a szöveggörnyezet, a kontextus révén módosulhatnak a jelentések. Így érdemes egy alapszintet és egy teljesebb jelentés tartalmazó második szintet föltételezni, s ez az úgynevezett kétszintű szemantika, amelyet Kiefer Ferenc az eredeti elképzelésektől némileg eltérő módon ismertet, mert tekintettel van arra, hogy az igék és a főnevek bizonyos szinteken másképpen viselkednek.

A kötet utolsó harmada a *mondat időszerkezetét* mutatja be, majd az aspektussal, az *akcióminőséggel* és az *eseményszerkezettel* foglalkozik, a *modalitás* kérdéseit tárgyalja, végezetül az előfeltevésekkel, e logikából és a *nyelvfilozófiából* származó fogalommal és problémáival ismerteti meg az olvasót. Kiefer Ferencnek ez utóbbi kérdéskörökből származik az utóbbi húsz évben a legtöbb publikációja, így a külföldön, Hágában, Bloomingtonban, New Yorkban, Stockholmban, Párizsban és másutt megjelent könyvei mellett az itthon kiadott monográfiája: *Az előfeltevések elmélete* (Akadémiai Kiadó, 1983.). Ezért mondhatja szerény tudósi önérzettel a szerző, hogy az e témákról szóló részekben elsősorban saját korábbi munkáira támaszkodik, míg az eddigi fejezetek „anyaga a hosszú évek alatt áttanulmányozott könyvek, tanulmányok meglátásaira támaszkodik” (6). – A mondat időszerkezetének tárgyalása, az e jelenségre vonatkozó elmélet bemutatása után Kiefer azt a tanulságot vonja le, hogy a valamely mondatban lévő eseményre vonatkozó időviszonyok (az esemény közvetlenül vagy közvetetten a beszéd idejéhez van viszonyítva) csupán abban az esetben tartoznak a szemantikai kérdések közé, ha lexikailag kódolva vannak. A mondatban kifejezett esemény (azaz állapot, folyamatos vagy befejezett cselekvések, történések) belső időszerkezete az aspektus, amely általában független a beszédidőtől. A magyar nyelv és a magyarhoz hasonló nyelvek sajátossága alapján határozza meg Kiefer Ferenc az akcióminőség fogalmát, amely nem mondatsemantikai hanem morfoszemantikai kategória: „Az akcióminőség a morfológiailag összetett ige toldalékolással

vagy igekötővel bevezetett járulékos tulajdonsága” (291). A magyarban a gyakoritás (*kóstolgat*), az ismétlődés (*el-elolvas*), a csökkent intenzitás (*borozgat*), a telítettség (*kialussza magát*) é. i. t. akcióminőségek ismeretese, összesen tizenegy, a franciában egyáltalán nem lehet akcióminőségről beszélni, a németben legalább öt, a szláv nyelvekben tíz és tizenöt között van az akcióminőség száma. – A modalitásról szóló részben a szerző bemutatja a logikai hagyományt, és a nyelvészeti hagyományt, amely ugyancsak többrétű. „A modalitás lényege – foglalja össze Kiefer – a kijelentés érvényességének lehetséges világok egy részhalmazára való relativizálása. A modalitás tehát így definiálható: A modalitás a világ egy lehetséges állapotát fejezi ki, amelyben az adott tényállás fennáll” (319). A modalitás nyelvi kifejezőeszközei a módosítószók (*talán*), egyes módosító határozószók (*valószínűleg*) és módosító mondatrészek (*úgy tudom; azt hiszem*). – A Jelentésemélet utolsó fejezete az a már említett előfeltevés-elmélet, amely az (egyszerű) mondatokra vonatkozik.

Kiefer Ferenc munkája mint egyetemi tankönyv a magyar felsőoktatásban és a magyar tudományosságban hosszabb ideje létező hiányt tölt be, hiszen a Károly Sándor írta jelentéstan óta sem ilyen korszerű, sem ilyen színvonalú, sem ilyen részletezésű könyv nem volt. Külön érdeme, hogy tekintettel van egy egyetemi tankönyvtől várható követelményekre, ami nem minden efféle munkáról mondható el, a nehéz és bonyolult kérdésekről a lehető legegyszerűbb nyelvezettel szól, s bár a következtetéseket, általánosságokat formális szemantikai ábrázolásokkal írja le, ez sem lehet akadály a értő olvasásnak, a továbblépésnek pedig a szakirodalom a segítője. A fogalmak, szakkifejezések közötti eligazodást a nagyon részletes tárgymutató segíti.

Az Utószóban ugyan a szerző megírja, tudatában van, hogy mi minden hiányzik még munkájából, ennek ellenére csak az mondható Kiefer Ferenc Jelentéseméletéről, hogy méltán tehető a hazai és nemzetközi szemantikaközték mellé. A monográfia nem fog a könyvtárak polcain porosodni, hanem az egyetemi hallgatóknak és

egyetemi oktatóknak, valamint az érdeklődő (nem kizárólag nyelvész) kutatóknak a szó szoros értelmében kézikönyve lesz. (Corvina, Budapest, 2000, 382 o.)

Büky László

A MAGYAR NYELV MODERNIZÁLÁSA ÉS ÉRTÉKEINEK ÖRZÉSE

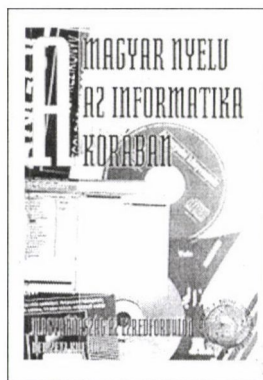
Ez a cím megjelöli az MTA egyik, már több éve kidolgozott – a kötetbe írók közül többek szerint: most legfontosabb – célját, egyszersmind tükrözi az itt ismertetendő kötet tartalmát. Jelzi azt is, hogy az évek óta sürgető feladatként jelentkező és nagy vitákat is kiváltó kérdéssorozatokkal kapcsolatban található itt állásfoglalások. S akik kifejtették nézeteiket – minthogy akadémiai vitafórum a kötet kiindulópontja – a szélesebb értelemben vett szakterület jeles képviselői. Mindaz az elgondolás, terv, tervezet, polémia, kiállítás megkutatói és tudománypolitikai, társadalompolitikai tett, amely a témakörbe tartozik: a valós élet diktálta helyzetből, napjaink problémáiból született.

A kötet mégsem szimplán egyike a folyamathoz kiválasztható metszeteknek, hanem: állomás. Azzá teszi elsősorban az, hogy az itt közzétett vélemények, tanulmányok együttese az olvasóban azt a meggyőződést formálja ki vagy erősíti meg, hogy *tenni* kell, hogy *kell* tenni azért, hogy a magyar nyelv éljen, vele élni lehessen a jövőben is, hogy az anyanyelv a mai idők kívánalmainak megfeleljen. (Hiszen lehetne – lehetne?! – sorsára hagyni is, elsüllyedését nézni és vizsgálat tárgyává tenni vagy akarva-akaratlan elősegíteni.) Az előadások jórésze azonban arról is meggyőző, hogy nem hiábavaló tenni az anyanyelvi ügyért, mert eredményesnek ígérkezik, és mert össztársadalmi érdekünk is. A kötetből tehát úgy látszik, itt és most nem ebben mutatkoznak az eltérések, hanem ott, hogy melyek a legfontosabb teendők.

Állomásnak látom a magam részéről a kötetet amiatt is, amit ismertetésem címéül választott mondatban az „és” fejez ki. Ekö-

rül viták is zajlanak, egyöntetűségről most sem beszélhetünk, de sokszor és határozottan úgy jelenik meg itt az anyanyelv megújításának, modernizálásának lehetősége és feladata, hogy a történetileg kialakulttal, a nyelvi hagyományokkal összhangban áll vagy arra épít.

A magyar nyelv jelenének, jövőjének felelősségteljes áttekintését és megfelelő cselekvési programok kidolgozását kezdeményező kérdéskör napirendre tűzésében, s a megújítás mellett a kulturális és nyelvi értékek megtartására ösztönzésben élen járt – a kötetnek is élen álló, magyar nyelvről szóló „Tézisek”-kel és annak háttérével – Glatz Ferenc. Az Akadémia elnöke már 1996 nyarán bejelentette, hogy az MTA programot dolgoz ki a magyar nyelv modernizálására, értékeinek őrzésére. Ez a téma helyet kapott az akadémiai stratégiai kutatások keretében, s az Országgyűlés még az év végén határozatban jóváhagyta. Ennek a programnak a nyitóülése 1997.

június 30-án volt az Akadémián; lényegében ezt tartalmazza (bővülve a követő másfél, két év kiegészítéseivel) jelen kötetünk. – Az, hogy állomásnak tekinthető, hogy új szakaszt indító jellege lett: ennek a tudománypolitikai háttérnek is köszönhető.

Kötetünk szerzői a magyar nyelvet és kultúrát illető és érintő kérdésekben igyekeznek minél többet megmutatni a jelen folyamataiból és felfedni a jövő kiszámítható útjaiból, és az előbbieken alapján javaslatokat, ajánlásokat tenni. Milyen jövő

vár a magyar nyelvre? Mit jelez ebből a kommunikáció, a sokféleképpen rétegződő nyelvhasználat mozgalmas jelene – itthon, a szomszédos országokban, Európában, a nagyvilágban? Mit tervez erre vonatkozóan a tudománypolitika, s milyen megállapításokra számíthat?

A kötetben a válaszok mellett kérdések is sorjáznak. Ezeket is összefoglalja, a sajátjaiból is hozzátesz *Ritoók Zsigmond* rövid, tömören értékelő és problémákat is felvető előszava. A kérdések egyébként is jellemzik a könyvet. A leggyakrabban akkor jelentkeznek a kérdések sora, ha a tervezést, a kutatói témákat, programokat tükrözik, a szerzők ilyen formában is sorolják, hogy mi is a teendő.

És van másféle indítatású és célú kérdés is, ezek rendre megjelennek itt, mikor a válasz az előadó szerint egyértelmű, nem lehet kérdéses – de a közelmúlt eseményei, vitái mégis azzá tették őket. Leginkább a tenni vagy nem tenni dilemmája váltja ki az ilyen, költőinek is mondott kérdéseket. „Véletlen-e, hogy a köznyelvnek nemcsak a kiformalódását, de egész történetét tudatos alakító szándék, tevékenység kíséri?” – olvassuk *Pusztai Ferenc* írásában, miközben itt is megismerjük azt a meggyőződését (és ezt kialakító érvei közül most főként a mai spontán nyelvújító kreativitásra vonatkozókat), hogy a magyar nyelv alkalmas, azaz „folytonosan alkalmassá tehető” a magyarság kommunikációs igényeinek betöltésére az ezredforduló utáni időkben is. – „Be lehet-e avatkozni az örökösen változó nyelv életébe, fejlődésének alakulásába, vagy ez már eleve hiú remény?” – tesz fel ilyen és ehhez hasonló kérdéseket *Grétsy László*, akiről közismert, hogy élete fő munkája a nyelvművelés. S aki egyébként itt éppen a „bizakodva” szóval toldja meg 1999-ben az 1997-es előadásának eredeti, csupán egyszavas („Anyanyelvünkről”) címét, mert begyűjti, megkeresi az eltelt két év bizakodásra okot adó, nyelvi, és nyelvi kérdésekkel kapcsolatosan végbemenő változásait.

A válaszadók a magyar nyelv jelenéről, jövőjéről gondolkodva szemléletüket is kinyilvánítják. Meggyőződések, nézetek mellé kutatási tervek párosulnak, programrészletezések, ajánlások az Akadémia

számára. Mindkettőért, ezért is, azért is, érdemes olvasni a könyvet. Az ismertető nehezen tükrözheti őket, mert mindegyikük igen tömör, gyakran érveket halmozó vagy vázlatpontokat soroló, rövidítésük így csonkítás lenne. Viszont jelezhetem a területeket, témákat, legfőbb gondokat és ajánlásokat.

A kötet élén áll *Glatz Ferenc* tíz tömör tézise a magyar nyelvről; ezeket egyre többen ismerik és idézik már azóta. Kiindulópontja az, hogy olyan Európát várunk, amelyet a nyelvi és szokásrendi sokszínűség jellemez, és benne mind a nagy, mind a kis nemzeti-nyelvi kultúrák megtalálják a helyüket. Minthogy az anyanyelv a társadalmi érintkezésnek is legáltalánosabb eszköze és a nemzeti azonosságtudat letéteményese is, „Mindent el kell követni, hogy a kis nyelvi kultúra tagjai minden szakmában, a köznapi élet minden területén korszerű anyanyelvi érintkezési eszköz birtokában legyenek. Az anyanyelvi hagyományok őrzésének, korszerűsítésének kérdése ezért társadalmi és gazdasági kérdés is”. Ebből következik több állami és akadémiai feladat, és az is, hogy térségünkben az államok „közösben vegyenek részt az anyanyelvi kultúrák fejlesztésében”. A téziseknek még a megfogalmazás módja is sugallja, hogy a magyar nyelv korszerűsítése és hagyományainak őrzése összekapcsolódik, mert a tézispontoknak csaknem mindegyikében a két fogalom egymás mellett áll, egymást kiegészítve.

A kötet első részében természettudósok szólnak meg. A kezdő gondolatkörben *Michelberger Pál* élesen kivetíti az alaphelyzetet: az informatika radikális változásainak radikális következményei lettek, lesznek. A nemzetközi tudományos életben is, mert a világ arrafelé halad, hogy egységes legyen a tudományos nyelv. Ezt *Michelberger* a tudomány és a társadalom számára is károsnak ítéli. Az anyanyelven való gondolkodás megőrzésének előnyeit sorolva kiemeli, hogy ez teszi többdimenzióssá a tudományos megközelítéseket („sok nyelven épülő tudományosság”), és hogy csak így őrizhető meg a társadalom is a több irányból fenyegető szététes veszélyeitől. – *Marx György* a korkövetelményt úgy jellemzi, hogy „a tudomány kettős kötésben

van”: magyarul kell szólnunk magyar társadalmunkhoz, utánpótlásunkhoz, de be kell illeszkedni a más nyelvű világ tudományába, kultúrájába is, eredményeiket közvetíteni kell. – A természettudósok úgy látják, hogy mielőbb fel kell tárnai az információrobbanás társadalmi következményeit is, a kommunikáció segítségének érdekében.

A társadalomtudósoknak, informatikusoknak ugyanez a véleményük, ez derül ki a kötet harmadik részéből, ahol ők számolnak be ez irányú tevékenységükről, kutatási eredményeikről és terveikről. *Hunyady György* a nyelv szerepét a nemzeti azonosságtudatban, a nemzetbe tartozás kritériumai közt vizsgálja; *Angelusz Róbert – Tardos Róbert* tanulmánya a számítógépes és internetes kultúra magyarországi elterjedésének adatokkal alátámasztott jellemzését adja, *Tölgyesi János* pedig a kultúra fogalmainak, szavainak hazai útjait. A nyelvi-kommunikációs kultúra állapotáról továbbbrazolja a térképet *Teresyeni Tamás* tanulmánya, beszámolójából megismerjük az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportjának újabb eredményeit, egyrészt a funkcionális illiterációt, másrészt az idegennyelv-tudás területéről. A korábbi felmérésekkel is összevethető vizsgálat azt mutatja, hogy az írás- és olvasásnélküliség fennálló, újra-termelő jelenség, belső társadalmi következményei sok irányból fenyegetők. Mind a számítógépes kultúrában, mind az idegen nyelvek használatában mutatkozó elmaradás gondot okoz az integrációban, a kapcsolattartásban, nagy szükség van arra, hogy az információs-kommunikációs készségekben érdemi változás következzen be.

Hozzákapcsolódik a helyzetrajzhoz a nyelvészeti előadások közül is néhány, hiszen a nyelvhasználat különféle társadalmi vonatkozásait is elemzik. Így *Pomogáts Bélának* a Kárpát-medence népeiről, nyelveiről, s benne a magyar nyelvről adott történeti és jelenkori körképe, a sajátos gondok megoldást igénylő, feladatokat jelző bemutatása. Vagy *Kontra Miklósnak* a határon túli magyar nyelvre irányuló kutatásokról meg a nem magyar anyanyelvűek (főleg a cigányok) nyelvhasz-

nálati, nyelvtanulási problémáiról, s a nyelvi alapú diszkriminációról szóló előadása.

A kötetben a legnagyobb terjedelmű közlés a nyelvészeké, tudományuk különféle ágainak képviselőié. Természetesen ki-ki a maga szakterülete, kutatói és kutatásvezetői beállítottsága, célja és nem egyszer egymástól eltérő nyelvszemlélete szerint közelíti meg a kérdést. Továbbszínezi a képet, hogy ezen belül is válogatniuk kell: a fontossági, időrendi sorrend szerint is más-más kerülhet aktuálisan előtérbe, még ugyanannál a kutatonál is.

Benkő Loránd nagyívű előadásában a történeti nyelvtudománynak azokat a feladatköréit vizsgálja, melyek a mai magyar nyelv állapotával és változásaival kapcsolhatók össze. Kifejti – eddigi munkásságát és néhány legutóbbi tanulmányának eredményeit is idevonva –, hogy a történeti nyelvészet elveinek, módszereinek különleges szerepük van a nyelv, az anyanyelv jelen életével kapcsolatos kérdések megítélésében, valamint, hogy az anyanyelvi stúdiumoknak a nyelvtudományon belül kivételes a helyzetük és szemléleti igényük. Két elvi jellegű és gyakorlati kihatású kérdéssel foglalkozik itt elsősorban: azzal, hogy van-e értékrendjük a nyelvi jelenségeknek és változásaik tudományosan értékelhetők-e, s hogy (értékrendjük tekintetbevételével) irányíthatja-e a nyelvi változásokat tudatos nyelvtudományi befolyás. Elemzései szerint nem igazolható olyan álláspont, amely a nyelv, az anyanyelv alakulásának befolyásolási lehetőségét elvileg tagadja, illetőleg amely a nyelvtudomány ebbeli szerepét kétségbe vonja. Éppen a nyelvtudomány, s benne a nyelvi változások jellemzőit feltáró történeti nyelvészet eredményein tud építeni a hatékonyságra töre gyakorlati nyelv művelés, hiszen elveinek kidolgozása a nyelvi mozgások egészének, jelenbe torkolló múltjának tudományos felmérésén alapul.

Más irányból közelítette meg az alapkérdéseket *Deme László*. A vizsgált elvi kérdések középpontjában a nyelviség és az anyanyelv fogalmi álltak. A nyelv és a nyelvhasználat mélyseges társadalmi meghatározottságának aspektusait jellemezve, meg a tudományok funkcionális beágya-

zottságát tekintetbe véve egyértelmű: az „anyanyelvészet” (Deme kiemelt szava) minden mikrotársadalom tudományosságában önálló stúdium és kiemelt feladat. A mienkben is annak kell lennie, a feladatba az okfejtésből következően beleértve a nyelv rendszerének és működésének vizsgálatán túl társadalmi szerepének elemzését, e szerep minél jobb betöltésének segítését. Ezzel párhuzamban az előadó egy olyan (húsz pontba sűrített) tervszellet is szolgáltatott itt, mely kutatásra, előrelépésre és javaslattevésre is irányul, s melyben fontos cél, hogy az integráció sodrában, a nyelvhasználati és mentális átalakulás folyamatában az igényesség szűrőjét lehessen alkalmazni.

Többekétől eltérnek, másokéval összecsenengenek azok a közvetlen célok, amelyeket *Kiefer Ferenc* jelöl meg. Az ő elvi kiindulópontja az, hogy az új nyelvi technológiák fejlődését (írás; könyvnyomtatás; számítógép, képernyő) nem követő kultúrák elsüllyednek, így ha a mi mai kultúránk nem tud kommunikálni, elveszíti a lépéstartást és kimarad az európai integrációs folyamatból. A kis nyelvek számára ez komoly veszély és kihívás. Ezért mondja ki *Kiefer* nyomatékkal: „a magyar nyelv modernizációja a stratégiai kutatások legfontosabbika”; és programjait ehhez méri. Ezek a munkálatok ahhoz igazodnak, hogy az Európai Unió az egységes elvek alapján történő, számítógépes nyelvészet céljait szolgáló nyelveirást és szabványosított nyelvi alkalmazásokat támogatja, gyakorlati célok érdekében is. *Kiefer* hangsúlyozza mindamellett, hogy a nyelvi technológiák különféle vonatkozásai igénylik a nyelvészeti alaputatásokat, mégpedig a nyelvtudomány majdnem minden fontosabb kutatási területéről. Véggkövetkeztetése, hogy nyelvünket ápolni kell; ez a korkövetelményeknek akkor felel meg, ha a közeljövő hatékony kommunikációját segíti. Ez pedig a nyelvi technológiák kifejlesztését jelenti, fordító és kivonatoló rendszerek létrehozását, mert ezeknek a hiánya nyelvünk számára az igazi veszély, elsatnyul, ha mindent angolul csinálunk. Így, közvetve, a nyelvi technológiákon át biztosíthatjuk a magyar nyelvi kultúra, szépirodalom fennmaradását.

Bár az előbbieken bemutatott három hozzászólás más-más irányból – *Benkő* a történeti változások és ennek tudománya, *Deme* a társadalmi beágyazottság és következményei, *Kiefer* az integrálódást hozó jövő felől – közelítette meg nyelvhasználatunk jelen kérdéseit, kívánalmait és tudományunk feladatait, az eredmény a tekintetben közös lett, hogy mennyire fontosnak tartják az anyanyelv megtartását, vizsgálatát, az anyanyelvi kommunikáció segítését. És ez megfigyelhető a kötet más írásainál is, a fő cél közös nevezőt nyújt.

Vannak olyan témák, amelyeket több előadó is körüljár vagy legalábbis érint. Ilyen a magyar nyelvterület nyelvi egységének kérdése, a nyelvi többközpontúság vitatémája, a kisebbségi nyelvhasználat, kétnyelvűség, idegen nyelveket használni tudás, a szaknyelvek változásai, kihívásai, a nyelvi megújulási eredmények. Ilyen téma az Akadémia szerepe, feladatköre is.

Ez *Szépe Györgynél* kerül leginkább az előadás középpontjába. Ő egyébként azt is felidézi, hogy már negyedszázada is indítottak el, állítottak össze az Akadémia keretében jövőre vonatkozó ajánlósortozatot, mely a művelődés egészét kívánta átfogni. Helyeselve a jelen kezdeményezést is, *Szépe* hangsúlyozza, hogy az ajánlásoknak tudományosan megalapozottaknak kell lenniük; nyelvi kérdésekben kivált gyakori a vélekedések, előítéletek és tudományon kívüli szempontok jelentkezése, ezeket legfőképpen tudományos vizsgálat tárgyává lehet tenni, de nem lehet az ajánlások részeivé avatni. Az ajánlások közül a közoktatás számára megfogalmazottakat tartja leginkább esélyeseknek arra, hogy foganatjuk legyen.

A *Bánréti Zoltán* bemutatta anyanyelvi nevelési program éppen ezt célozza. A diákok sikeres kommunikációhoz vezetése és nyelvi kreativitásának előhívása sok magyartanár álma – ehhez vezető utakat rajzol meg az anyanyelvi nevelés modernizációjáról szólva, a modern nyelvészet alkalmazásának pedagógiai előnyeit keresve. Ő is hangsúlyozza, hogy az iskolán túli való világ követelményei kívánják meg a kommunikációs képesség fejlesztését.

A hozzászólások bizonyos megoszlást mutatnak a tekintetben, hogy milyen mó-

don közelítik meg az alapproblémát: vannak, akik az anyanyelv társadalmi szerepét, kutatásbeli pozícióját, működésbeli támogathatóságát elsősorban elvileg taglalják, s vannak, akik a támogathatóságot azzal teszik egyértelművé, hogy eleve a magyar nyelv jövőjét egyengető tervezeteket előadásuk középpontjába. A részletes programok tükrözése helyett hadd emeljem ki, részben szubjektíven, egy-egy mozzanatot.

Balázs Géza széles skálájú áttekintést ad a magyar nyelvstratégiáról mint a nyelvművelés keretéről, a vonzáskörébe tartozó nyelvtudományi alap kutatásokról, felmérésekről, vizsgálatokról, valamint a modern nyelvstratégián alapuló nyelvművelés fő irányzatairól. Amit kiemelnék itt, az a globalitás–lokalitás józan és dialektikus megközelítése, s a konvergenciának és divergenciának mint nyelvstratégiát kialakító legfontosabb hatásnak a figyelembevétele. Nyelvstratégiai hatótényezőként tartja számon Balázs Géza a magyar nyelvművelés hagyományait is; szemléletbeli egységet mutat az, hogy a nyelvi egységesülés és elkülönülés törvényszerűségeiről szólva *Lőrincze Lajos* véleményét idézi: „És ha egyszer valóban bekövetkezik a teljes egyformaság? Azt hiszem, azonnal megindul bizonyos fokú elkülönülés is”.

Fábián Pál előadásában az akadémiai cselekvési programokba javasolt feladatok közül kiemeli a „szaknyelvművelés” fontosságát s ezt érvekkel erősíti. Erre is, másra

is érvényes az a kép, melyet szeretnék felidézni előadása befejező részéből, s mely valószínűleg a közelmúlt vitái nyomán fogant, de a kötetbeli hozzászólások azt mutatják, megfogalmazóján kívül is sokan egyetértenek vele: „A világitótornyokban szolgálatot teljesítő öröknek nem az a feladatuk, hogy a távolból passzív érdeklődéssel szemléljék, miképpen török szét egy hajó a szirteken; nekik időben figyelmeztetniük kell a legénységet és az utasokat, hogy módosítsák haladásuk irányát”.

A kötetet létrehozó kérdés maga is voks; s a benne megszólalók – és tudni lehet: sokan mások is – lényegében szintén igent mondtak arra a kérdésre, hogy van-e, legyen-e jövője a magyar nyelvnek. A korszerűsítés és hagyományörzés összekapcsolása, a címbe és megtartása (és nem *vagy*-ra cserélése) is sokak álláspontja. Ez a könyv egyik mondandója. A többi már (mondhatnánk) a részletek dolga; hogy a mit és hogyan kérdéseibe mennyi probléma, mennyiféle lehetőség és ellentét is tartozhat: ezt vetíti előre a könyv másik része. (*A magyar nyelv az informatika korában. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. VII. A magyar nyelv jelene és jövője. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1999. Magyar Tudományos Akadémia.*)

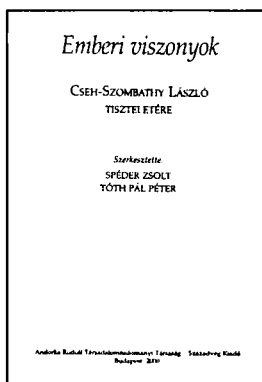
Gallasy Magdolna

EMBERI VISZONYOK – CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ TISZTELETÉRE

A cikkgyűjtemény létrejötté az alkalomnak, *Cseh-Szombathy László* 75. születésnapjának köszönhető ugyan, a végeredmény azonban a magyar leíró társadalomtudományok valóságos *tour de force*-a, vagyis módot ad e tudományterületek fejlettségének, teljesítőképességének áttekintésére is.

Nem mintha a kötet hőse, a magáról hosszú, érdemleges interjúban nyilatkozó

Cseh-Szombathy László élete és műve nem volna egymagában is elégséges a magyar társadalomtudományok összességéről való gondolkodás megindítására. Ő az, aki a demográfia, a leíró és elméleti szociológia, a társadalomtudományok általános metodológiája és még sereg más terület legfőbb katalizátora volt és maradt a magyar társadalomtudomány több szempontból is katasztrófa sújtotta terepein. (A legfőbb

katasztrófa természetesen a szociológia törlése volt a tudományok együtteséből 1948 és 1964 között – kétes hozama e katasztrófának, hogy a mondott időszakban legalább nem születtek a sztálini dogmáktól fertőzött „szociológiai” művek.)

A tisztelgésre összeállt húszegynéhány magyar kutató dolgozatainak számomra az volt a legfőbb ereje, hogy immár – és ebben felbecsülhetetlen volt Cseh-Szombathy László hatása – rutinszerűen él a magyar kutatás azzal az elemi felismeréssel, hogy a legtúzetesebb leíró demográfia vagy szociológia is bigeós elméleti inspiráció nélkül. Jól példázza ezt a kötet legnagyobb, családszociológiai-demográfiai blokkja. Ma már épészü demográfus, ha mégoly virtuózan sorjáztatja is a szülési-termékenységi számoszlopokat, semmiféle következtetésre nem kapható úgy, hogy ne vizsgálná a gyermekvállalással kapcsolatos attitűdöket is. Elemi ez a felismerés, hiszen Durkheim óta közhely a szociológiában, hogy nem lehet pl. öngyilkossági számsorokat elemezni a tragikus eseményre vonatkozó köz- és magánvélekedések mérlegelése nélkül. De ezt a magyar társadalomkutatásnak újra, a saját anyagán is föl kellett fedeznie.

Egészen más kérdés, hogy a kemény adatok és a „puha” vélekedések, attitűdök egyszerű összeecsúsztatása, egymásra satírozása még nem kielégítő megoldás. Magának az adatnak a fogalma is messzemenően kérdéses lehet. Csak utalok *Utasi Ágnes* dolgozatára, amelyben minden a házasságkötés időpontja körül forog, holott tar-

talmas és termékeny együttélés lehet személyek között házasságkötés nélkül is. Csak megkerüljük az adat fogalmának problematikusságát azzal, ha naiv módon adatot más adatokkal szorzunk össze. Tiszteletet parancsoló százalékarányok, indexek, szignifikanciaértékek jöhetnek így létre, miközben feledésbe merül, hogy az egyes adat pl. az interjúszituáció elnagyolt-sága miatt külön-külön éppúgy problematikus, mint más adatokkal összeszorozva.

A családszociológiai részben (41–160. o.) *Karády Viktor* a bánati zsidó-keresztény házasság adatait elemzi a töle megszokott, klasszikusan lényeglátó módon. A férfi-nő életkori viszonyok megfordulása különösen a román férfi – zsidó nő típusú házasságokban 1920 és 1940 között számos realisztikus következtetésre ad alkalmat. *S. Molnár Edit* és munkatársai két cikkben is vizsgálják a modernizálódó értékpreferenciák lehetséges hatását a családalapításra. Munkájuk rendkívül körültekintő, már négy-öt éves intervallumok változásgeneráló hatását is érzékeli. (Nem egészen világos ugyanakkor, hogy milyen adatbázisra vonatkoznak a 70-es, 80-as évekre utaló összehasonlítások, hiszen a mostani kutatás elővizsgálata 1993-ban zajlott.) *Somlai Péter* több évtized kutatásaitól távolodik el, amikor az új európai életforma családi problematikáját elemzi már-már elméletalkotói szinten. Végkövetkeztetése, hogy nincs válságban a család intézménye, noha sok-sok család válsággal küszködik, nagyon mélyenszántó gondolat, mert elméleti értékkel ruházza fel azt a tapasztalati tényt, hogy ki-ki máshogyan nyilatkozik a családról általában, mint ahogyan a saját családjáról, nem is szólva arról a másik választóvonalról, amely a nyilatkozatok és a cselekvések között húzódik. (Jó példája ennek a házastársi hűségre vonatkozó véleményalkotás.)

A társadalmi szerkezetre vonatkozó kutatások alkotják a tisztelgő kötet második blokkját. Bár én az Elekes–Paksi cikket az első blokkba soroltam volna, hiszen igaz-érig családszociológiai anyagot forgat, itt is drámai az a következtetése, hogy tiszta, közvetlen összefüggés mutatkozik az apa távolléte, illetve a gyermekek kábítószerszhasználata között. A blokk makro-

szociológiai, igen fejlett módszertant alkalmazó tanulmányai *Lengyel György, Róbert Péter, Spéder Zsolt és Tóth István György* tollából, a TÁRKI adatbázisra támaszkodva értékes fénypászmkát küldenek abba az egyelőre áttekinthetetlen vadonba, amelynek az osztályszempontú társadalmelemzés megdőlése után bármelyik kelet-európai társadalmat tarthatjuk. A legfontosabb újdonság természetesen a szolgáltató szektorban tevékenykedők számának irdatlan megnövekedése. Érdekes adat bizonyos értelmiségi ágazatoknak a legfelsőbb vezetői kategóriákkal egyszintű jóléte is. Változatlan azonban a betanított és segéd munkások behozhatatlan hátránya, orvosolhatatlan szegénysége.

A „Köztereink” című blokk néhány csemegét kínál: a tegeződés legújabb eluralkodásának vagy a kockázatvállalási hajlandóságnak a vizsgálatát. (*Angelusz Róbert és Tardos Róbert, illetve Csepeli György és Székelyi Mária* munkáját.) Az utóbb említett vizsgálat megállapítja, hogy biztosításban, szerencsejátékban stb. elsősorban azok vállalnak több kockázatot, akiknek van némi veszítenivalójuk. (Mi más is lehetne a kockázatvállalásnak a tartalma?) A legnyomorultabbak vállalják a legkisebb kockázatot – talán ezért is maradnak nyomorultak. *S. Nagy Katalin* a Hunyadi-tér átrendezéséből adódó életforma-változásokat írja le esszéisztikusan, a leíró szociológia legéletszerűbb feldolgozásmódját követve. *Neményi Mária* dolgozatában arról szól, hogy az elhanyagolt magyar gyerekekről másként vélekednek a védőnők, mint az elhanyagolt cigány gyerekekről: inkább betegségnek tulajdonítják az állapotot, semmint az elmaradott környezetnek. Itt vélekedésről alkotott vélekedéssel van dolgunk, hiszen már a cigány-magyar besorolás is a védőnők vélekedésén múltott. Hogy a vizsgálat eredménye rasszizmusra enged-e következtetni vagy nem, azt nem tudom, de fontos ez a téma még akkor is, ha az igazi teendő az állapot

megváltoztatása és nem a vélekedések megváltoztatása volna.

A kötet záró blokkja népesedési rész-témákkal foglalkozik, az előrejelzésektől sem visszariadva. *Antal Z. László* előrejelzése a jelen helyenként súlyos kritikáját is tartalmazza. Jól alapítja meg, hogy a mai emberek többsége az örök (Istenben való) élet helyett a hosszú (evilági) életre szavaz, ebből azonban talán nem kellene arra következtetni, hogy itt az emberi természettől idegen társadalmi változásról van szó (318. o.). Ez az értékhangsúlyos megállapítás nem a leíró társadalomtudomány arzenáljából származik. Úgy érzem, ami az emberek között zajlik, az nem lehet más, mint természetes. Ha csak a termékenység csökkenését tekintjük példaképpen, még akkor sem lehet természetellenesnek mondani az utódokról való lemondást, ha annak pl. homoszexualitás áll a háttérben. A termékenységgel ugyanis évezredek óta együtt jár a termékenység visszafogása is. Erről régebben háborúik, járványok „gondoskodtak”, újabban maguk a lehetséges szülők a Föld szerencséesebb tájain. Lehet sajnálkozni efölött, lehet, sőt véleményem szerint kell is máshogyan csinálni, csak egyet nem lehet, természetellenesnek nevezni. A blokk többi tanulmánya (*Gyenei Márta és Józán Péter* írása) mintaszerűen vegyíti a kemény adatokat az attitűdvizsgálatok tanulságaival. *Tóth Pál Péter* pedig nagyigényű tablót fest a be- és kivándorlások utóbbi száz évének történetéről.

Amint látható, a magyar társadalomkutatásnak szinte valamennyi témája és műhelye felvonult, hogy Cseh-Szombathy László munkássága előtt tiszteljen. Ne szóljunk most a szövegek, az irodalomjegyzékek és táblázatok apró-cseprő hibáiról, amelyeket a sietség számlájára lehet írni. Ez a kötet akár országimázsunk megjeleltetésére is alkalmas lehetne. (*Szerk. Spéder Zsolt – Tóth Pál Péter. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest, 2000. 392 o.*)

Hernádi Miklós

Perjés Géza:

SEREGSZEMLE

Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok

Minden szakmának van formális és informális értékrendje, s a kettő nem mindig esik egybe. Ha azonban ma megkérdeznék a hadtörténészeket, hogy kit tartanak a legnagyobb élő magyar hadtörténésznek, biztosra veszem, hogy *Perjés Géza* végezze az élen. Ő ugyanis az egyetlen, akinek munkássága nem egy szűkebb-tágabb értelemben vett korszakot fog át, hanem egyformán magas szinten képes írni a török korról, a Rákóczi-szabadságharcról, a 18–19. század európai hadművészetéről és katonai elméletéről, s – személyes tapasztalatok alapján is – a 20. század magyar hadtörténetéről.

Perjés Gézától nemzedékek tanultak, s a jelenleg ténykedő fiatal hadtörténészek szinte mindegyike, ha másként nem, akkor *Perjés* műveinek olvasása révén tanítványának mondhatja magát. Ha áttekintjük műveinek válogatott bibliográfiáját, azt látjuk, hogy egyaránt magas szinten képes konkrét hadműveletek, összecsapások elemzésére, történetük rekonstruálására, s a katonai elmélet problémáinak vizsgálatára. E megközelítésmódjával, biztosan mondhatjuk, szinte egyedül áll az elméleti problémák iránt általában kevés hajlamot elérülő magyar hadtörténeti irodalomban, s a nyugat-európai hadtörténetírás módszertani újításainak nagy része az ő mun-

kássága révén került be a magyar hadtörténetírásba.

Perjés Géza azonban nem csak hadtörténész. Munkásságában komoly részt képviselnek a történeti statisztikai tanulmányok, s *Zrínyi Miklós* hadtudományi munkásságának feltárása során az irodalom- és művelődéstörténet művelői számára is új kutatási eredményekkel szolgált. A *Zrínyi*-kutatás máig is szívügye, s nem vélünk tévedni, amikor azt állítjuk, hogy munkásságának a *Zrínyi*-tanulmányok és a mára szinte megszerzethetlenné vált *Zrínyi*-monográfia képezik a legnagyobb hatású részét. Legnagyobb hatásúról, s nem a legmaradandóbból beszélünk; mégpedig azért nem, mert munkáit nehéz lenne rangsorolni. *Perjés* szinte valamennyi munkája olyan, amelyeket a történészek évtizedek (s ha lesz szakma, évszázadok) múlva is haszonnal forgathatnak.

Egy recenzió írójának nem szokás a saját szubjektív érzéseiről írni, most azonban engedtessek meg számomra, hogy egy ilyen kitérőt tegyek. Amikor *Perjés Géza* sok vitát kiváltó Mohács-könyvét, s később, amikor Clausewitz-monográfiáját olvastam, sok mindent nem értettem e kötetekből, de éreztem, hogy a hiba nem a szerzőben, hanem a saját tájékozottságomban és felkészültségemben van. *Perjés Géza* ugyanis úgy képes elméleti problémákról írni, hogy az olvasó, ha nem is mindig érti meg azonnal, azt mindenképpen érzi, hogy nem a korunkban annyira divatos filozófiai-szociológiai féltudományos halandzsát, hanem olyan szöveget olvas, amelynek megértéséért az olvasónak is meg kell küzdenie. Azaz amely nem egyszerűen ismereteket ad át, hanem fokozott munkára kényszeríti és készíti a befogadó agytekervényeit is.

Tanulmánykötete, amelynek megjelentetése a magyar könyvkiadás régi adóssága volt, ebből a páratlanul színes és értékes életműből ad válogatást. Már maga a cím, *Seregszemle* is lelátalat, hiszen egyszerre utal a hadak szemléjére és az eposzok

enumerációjára; azaz érzékelteti, hogy Perjés munkásságának két fő vonulata a *had- és a művelődéstörténet*.

A szerző tudományos munkásságát a pályatárs, R. Várkonyi Ágnes méltatja, a szerző munkásságát idézve, mindjárt egy Clausewitz-idézettel, amely a kétféle bátorságról, amelyek egyike a félelmet győzi le, másika pedig a bizonytalanságot is bevonja a számításba. „Ez az utóbbi az értelem bátorsága (courage d'esprit)”. Perjés munkásságát az utóbbi bátorság jellemzi. Munkássága során soha nem voltak előtte tabuk, lett légyen szó akár az álkuruc balladák elemzéséről, a Zrínyi–Montecuccoli-vitáról, az Oszmán Birodalom európai háborúinak kérdéséről vagy a hadművészet, a mezőgazdasági termelés, népesség és a hadsereg-élelmezés összefüggéseiről. Perjés mindig mindenben a racionalitást kereste, azaz soha nem elégedett meg logikusnak tűnő, de alá nem támasztott magyarázatokkal, homályos nemzetkarakterológiai elméletekkel. Ugyanakkor racionalitása nem hideg, mérnöki racionalitás. Éppen Zrínyiről és Clausewitzről szóló munkái bizonyítják, hogy tudja: a hadtudományban és a háborúban mindig van egy olyanfajta bizonytalansági tényező (a reziduális rész), amely nem írható le matematikai képletekkel és levezetésekkel. Munkásságában mindig nagy hangsúlyt fektetett a pszichikai tényezők figyelembevételére, s érzékeltette: a háború ugyan racionális döntéseken is alapuló folyamat, de a véletlen és a tömegpszichózis legalább akkora történelemformáló erő, mint egy haditerv vagy az erőviszonyok aránya.

A tanulmánykötet négy nagyobb tematikai egységben közli az írásokat. Az első a *Hadttörténelem* címet viseli. A nyitó tanulmány Perjés egyik, máig legtöbbször hivatkozott s a török korról foglalkozók számára alapvetésként szolgáló munkája, „Az Oszmán Birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699)”. A szerző itt fejtette ki először azt a véleményét, hogy az Oszmán Birodalom európai terjeszkedését alapvetően befolyásolta az akciósugár, vagyis az a tény, hogy minél messzebb volt a hadicél, az oszmán haderő a felvonulás miatt annál rövidebb tényleges hadművelési idővel számolhatott.

Ennek az elméletnek a továbbgondolásából és -fejlesztéséből született a következő tanulmány, a *Szulejmán ajánlata*, amely *Az országút szélére vetett ország* című, könyv alakban is megjelent munkájának vonatkozó fejezete. Perjés Gézának a Mohács-kérdésről és a szulejmáni ajánlatról írott elemzései váltották ki a legtöbb kritikát s provokálták a legnagyobb vitát. Jómagam nem lévén a korszak szakértője, nem tudom s nem is akarom eldönteni a vitát. Perjés Géza a jegyzetanyagban jelzi, hogy továbbra is fenntartja véleményét. Tény, hogy az oszmanisták, s a korszakkal magyar és Habsburg-szempontról foglalkozó történészek többsége nem fogadta el Perjés koncepcióját, s igen súlyos ellenérveket fogalmaztak meg vele kapcsolatban. Egy történeti munka azonban nem csak az igazolt állításaival hathat, hiszen lezárt kérdések kutatása sohasem olyan inspiráló, mint egy vitára készítő állítás.

A következő tanulmány a Rákóczi–Bercsényi-összeesküvés haditerveit foglalja össze, s elemzi ezek racionális és irracionális elemeit. Megállapítása szerint a Rákóczi-szabadságharc kitérését alapvetően a népi kuruc mozgalom spontán kirobbanása tette lehetővé. Szintén a Rákóczi-szabadságharc korszakát idézi a negyedik tanulmány az 1703. évi november-decemberi felvidéki hadjáratról. Ezen belül főleg Bercsényi hadvezéri alkalmatlanságáról, ennek személyes és a történeti körülményekből fakadó okairól olvashatunk. Perjés hangsúlyozza: a hadjárat minden bizonytalankodás, kapkodás és szervezatlenség ellenére elérte célját, s a morvaországi vállalkozás végrehajtása az idővel és az erővel történő gazdálkodás kiváló példájának tekinthető.

A tanulmányok második csoportját *Hadtudomány* alcim alatt találjuk. Az elsőt Zrínyiről mint hadtudományi íróról olvashatunk. Perjés Géza itt ad rövid és lényegre törő ismertetést a stratégia, taktika és hadtudomány korabeli állásáról, Zrínyinek az állandó hadsereg magyarországi felállítására vonatkozó nézeteiről, Zrínyi ismereteinek és nézeteinek forrásáról. Megállapítása szerint nagyon nehéz tisztázni, hogy Zrínyire a könyvtárában lévő munkák közül melyek és miben hatottak, s úgy véli, hogy

Zrínyi mint „gyakorló katoná” nézeteinek alakulására olvasmányjaival egyenlő, ha nem nagyobb mértékben hatottak személyes tapasztalatai.

Perjés Géza egyik legfontosabb tanulmánya a *metodizmusról* és a Zrínyi-Montecuccoli-vitáról azt bizonyítja, hogy a hadtörténetírás a maga eszközeivel milyen komoly hatást gyakorolhat más tudományágakra. A korábbi történeti és irodalomtörténeti munkákban gyakran szerepelt az az állítás, hogy a Zrínyi-Montecuccoli-vita mélyén egy hadtudományi elméleti ellentét húzódik meg: míg Zrínyi a kezdeményező, aktív, addig Montecuccoli a korszak methodista, a döntést kerülő, a manőverekre építő stratégia híve volt. Perjés bebizonyította, hogy a „methodista” stratégia nem létezett, pontosabban, nem egy mereven alkalmazott elméleti rendszer volt, hanem a hadseregek nagysága és a hadseregellátás nehézségei által létrehozott kényszerű stratégiát nevezték el a későbbiekben tévesen metodizmusnak. Elemzéséből az is kiderült, hogy Zrínyi és Montecuccoli nézetkülönbsége az eltérő nézőpontból fakadt: míg Zrínyi számára a királyi Magyarország megvédése volt a fő cél, s ezért is szorgalmazta a török elleni aktív fellépést, addig Montecuccoli számára a királyi Magyarország az örökös tartományok védelmét szolgáló katonai ütközőzóna volt csupán. A *Szerencse, valószínűség és hadvezéri szemmérték* című tanulmány a katonai döntés és valószínűség elméletének fejlődését vizsgálja Montecuccolitól és Zrínyitől Clausewitzig. Ehhez szorosan kapcsolódik a következő tanulmány, amely a matematikai praxeológia kezdeteiről és ennek Clausewitz munkásságában való megjelenéséről szól.

Történeti statisztika alcím alatt egy hosszú részletet olvashatunk a szerző *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)* című értekezéséből. Itt azt vizsgálja, hogy a népesség és a mezőgazdasági termelés mekkora hadseregek élelmezését és eltartását tette lehetővé az adott időszakban.

Az *Irodalomtörténet* alcím alatt olvasható első tanulmány a századelő híres vitájához, a Thaly Kálmán által írott álku-

ruc balladák kérdéséhez kapcsolódik. Az Esztergom megvételéről című költemény elemzésével bebizonyítja, hogy Thaly a kuruc katonák heroizálása érdekében az általa jól ismert tények meghamisításától sem riadt vissza; hiszen Esztergomot a kuruc hadsereg nem rohammal vette be, hanem a császári csapatok szabad elvonulás fejében adták át a várat. Thalynál viszont a kurucok rohammal foglalják el az erődöt. Thaly a hitelesség érdekében „bedolgozta” a verse Rákóczinak a rohamra vonatkozó, de végül meg nem valósult diszpozícióját is. Ugyanakkor olyan alakulatokat sorolt oda az ostromsereghez, amelyek bizonyíthatóan vagy valószínűsíthetően nem vettek részt az ostromban. Végül, Perjés finom filológiai és pszichológiai elemzéssel bizonyítja, hogy Thalynak fogalma sem volt a katonai pszichikumról, s olyan félelem nélküli „sűrített hősiességgel” ruházza fel, idealizálja a kurucokat, amely teljesen idegen volt a katonák lelkiállapotától.

Az utolsó írás Perjés Géza *Zrínyi Miklós és kora* című monográfiájának a *Szigeti veszedelem* katonai tanulságait elemző fejezete. Meggyőzően bizonyítja, hogy az eposz nemcsak irodalmi műként, hanem egy, a korszak hadviselését testközelből ismerő katoná munkájaként is elemezhető, s hogy Zrínyi az eposzban is megtalálta a módját hadtudományi nézeteinek, harcászati tapasztalatainak kifejtésére.

A szép kiállítású kötet jó keresztmetszetet ad a szerző munkásságáról. Kritikai megjegyzésünk legfeljebb azzal kapcsolatban lehet, hogy az olvasónak három írás esetében továbbra is az eredeti kiadást kell elővennie, ha a teljes szövegre kíváncsi. Reméljük azonban, hogy ezt a tanulmánykötetet rövidesen újabb(ak) is követi(k). A kötet végén található válogatott bibliográfiát átfutva úgy véljük, hogy pl. a szentgottárdi és a höchstädti csatáról, az 1812-es oroszországi hadjáratról szóló, vagy a hadászati külső és belső vonal viszonyát Königrätz kapcsán fejtegető tanulmány is megérdemelne a kötetben történő közlést. S bizony, a *Zrínyi Miklós és kora* című monográfia újabb – akár változatlan formában történő – kiadására is szükség lenne, mert, amint ez a kötet is mutatja, el

Perjés tanulmányai egyáltalán nem avultak vonatkozó tanulmányok közlése pedig arra figyelmeztet, milyen fontos lenne a Mohács-vita anyagának kötetben történő kiadására, hiszen ez a közel „tizenöt éves háború” egyike volt az elmúlt évtizedek legfontosabb történelmi diskurzusának. S

reménykedjünk abban, hogy előbb-utóbb a magyar hadtörténetírás más klasszikusai, *Gyalóka Jenő*, *Markó Árpád*, *Berkó István* válogatott tanulmányai is megjelenhetnek. (*Balassi Kiadó – Zrinyi Kiadó, Budapest, 1999. 332 o.*)

Hermann Róbert

Somos Róbert:

PAULER ÁKOS ÉLETE ÉS FILOZÓFIÁJA

Közkeletű vélekedés, hogy a magyar nyelvű filozófiai gondolkodás szűkében van eredeti és jelentős gondolkodóknak. Noha kezdetei a 17. századig nyúlnak vissza — *Kiss István* „Magyar Philosophiájáig” —, ám önállóan tekinthető, magyar nyelven alkotó rendszeres gondolkodó *Böhm Károlyig* nem jelent meg. A nagy fejlődést, mint annyi más téren, a 19. század vége és a 20. század eleje hozta el. Ekkorra értek be a megelőző évtizedek erőfeszítéseinek gyümölcsei; ekkor kezdett kiteljesedni Böhm Károly és *Alexander Bernát* jótékony hatása a magyar nyelvű bölcseleti kultúrában. Az ebben az időszakban felbukkanó alkotók nagy száma, sokoldalú tehetsége és nemegyszer iskolateremtő kisugárzása azzal a reménnyel biztatott, hogy jelentős magyar nyelvű filozófia jön létre, mely nem csupán a kortárs nyugati törekvések szűk körű befogadását végzi el, hanem önálló utakat keres és talál. Ezt a reményt jórészt összetörte az első világháború és a történelmi Magyarország politikai összeomlása. A magyar művelődés hagyományos központjai szakadtak le az országról, így Kolozsvár is, amelynek tudományegyeteme a bölcseleti megújulást jelentette a 19. század utolsó évtizedeiben. Ám a trianoni Magyarország szinte emberfelettinek tűnő erőfeszítése annak érdekében, hogy kultúráját újjáteremtse, nemcsak az oktatásban és a kutatásban, nemcsak a természettudományokban és a technikában vezetett kiemelkedő eredményekhez, hanem a bölcseleti kultúrában is. Ennek megtestesítője volt *Pauler Ákos*.

Noha *Pauler Ákos* filozófiája nem állott az 1945 után kialakított és a megelőző időszak

eredményeinek megsemmisítésére törekvő művelődéspolitikai célkeresztjében, a korszak szélsőséges kritikája közvetlenül vagy közvetve *Paulert* is elérte. Részben ennek köszönhető, hogy a hazai filozófiai köztudat nagyrészt ma sem tekinti olyan gondolkodónak *Paulert*, akit érdemes és szükséges tanulmányozni; akinek életművét — más országok hagyományaihoz hasonlóan — gondos összkiadásban kell hozzáférhetővé tenni; akinek tetteit az egyetemi tananyag részeként kell oktatni és segíteni kell azt, hogy hallgatók és doktoranduszok foglalkozzanak az életmű egyes szeleteivel és összefüggéseivel. Noha számos kísérlet történt arra, hogy *Pauler* életművét kiragadják a feledésből, ennek több akadálya maradt fenn mind a mai napig. A gyanakvás légtérén túl említhetjük a kortárs hazai gondolkodás elszakadását attól a platonizáló-arisztotelianus, az újszolasztikához közel álló felfogástól, mely *Pauler* életművét jellemezte. S egyáltalán: a lelkiismeretes filozófálásnak *pauleri* stílus nehezen egyeztethető össze az eszmetörténelmi és szisztematikus félrevezetés azon hagyományával, amely a hazai filozófiai élet egy részét hosszú időn át meghatározta.

Mindennek összehatása abban mutatkozott meg, hogy *Pauler* életműve első átfogó méltatásának megszületése — számos korábbi kezdemény ellenére — 1999 végéig váratott magára. A szerző *Somos Róbert*, a Pécsi Tudományegyetem filozófiatanára. Somos korábban elsősorban patrisztikával és görög filozófiatörténettel foglalkozott (*Órigenész és a görög filozófia*, 1995), de visszatérően kinyilvánította érdeklődését a 20. századi magyar gondolko-

dás, elsősorban Pauler bölcsellete iránt. E tárgyban írt tanulmányai már korábban is figyelmet keltettek, s elmondható, hogy idegen nyelven közreadott írásainak köszönhetően Pauler életműve – elsősorban a német nyelvterületen – mintha ismét kibontakozna a teljes elfeledettség homályából. E következetes kutatói munka összefoglalása a Pauler Ákos életéről és filozófiájáról írott könyve, melyet példásan kiegészít Pauler főművének, a *Bevezetés a filozófiába* szövegének kritikailag gondozott, jó jegyzetanyaggal ellátott kiadása.

A monográfia jelentősége mindenekfelett abban áll, hogy elkészült és megjelent. Ezzel új lendületet vehet az a kutatási-oktatói folyamat, mely a század e jelentős gondolkodóját várhatóan visszahelyezi arra a helyre, amelyet páratlanul kiérlelt, szisztematikus és elmélyült gondolkodása az értők szemében méltán biztosít számára. Pauler ugyanis – tanítványa, *Brandenstein Béla* mellett – azon szisztematikus gondolkodója ennek a századnak, akinek hagyatékát még akkor is nagy figyelemmel kell kezelnünk, ha a rendszeres gondolkodás manapság nem tartozik a filozófia népszerű változatai közé. Továbbá kiemelkedően fontos az a tény, hogy Pauler (még *Brandensteintől* is eltérően) lényegében magyar nyelven alkotta meg rendszerét. E tény figyelemre méltó; hiszen a kortárs hazai filozófiai művelődés ugyan szembeszökően gazdag, ám egyik jellegzetes hiányossága a hazai filozófiatörténet viszonylagos elhanyagolása. Semmiképpen sem vonható kétségbe mindazok érdeme, akik e filozófiatörténet feldolgozásán már hosszú évek óta munkálkodnak; ám a létrejött eredmények mellett még ma is némi magyarázatra szorul, ha valaki nem eszmetörténeti kuriózumként, hanem tartalmi értelemben is hivatkozni kívánna a hazai filozófia egyes eredményeire. S megfigyelhető, hogy míg az 1945 után érvényesülő felfogásoknak még ma is súlyuk van, addig a két háború közötti időszak filozófiai teljesítménye nemegyszer csupán becsmélő megjegyzések tárgya.

Ne feledjük: Pauler a maga korában külföldön is megbecsült, önálló, jelentős gondolkodónak számított. Somos könyve külön fejezetben foglalkozik német nyelven

kiadott munkáinak kiugróan kedvező fogadtatásával. Mindehhez szükséges volt Pauler tematikájának beágyazódása az akkor jellemző törekvések egynémelyikébe, különösen abba, amit manapság az „osztrák filozófia” hagyományával szokás kapcsolatba hozni. Pauler e filozófiai hagyomány képviselője volt, amely a 20. század legnagyobb hatású iskoláit teremtette meg: a fenomenológiát, a logikai pozitívizmust és a wittgensteinianizmust. Az osztrák hagyomány neves kortárs kutatója, *Rudolf Haller* szerint a 20. században két igazán jelentős gondolkodó alkotott: *Wittgenstein* és *Heidegger*. Mindkettő az osztrák filozófia hatóköréből lépett elő: Heidegger a fenomenológiából indul ki, Wittgenstein a logikai pozitívizmusból. Pauler ugyanehhez a körhöz tartozott, noha meghatározó jelentőséget tulajdonított a manapság ismét sokra tartott *Benard Bolzanónak*, az osztrák hagyomány prágai megalapítójának. Somos monográfiájának komoly érdeme, hogy alaposan elemzi Pauler és Bolzano kapcsolatát; rámutat Pauler gyökereire, melyek Bolzano mellett visszanyúltak a kantianus filozófiába, illetve a pozitívizmusba; s különösen tetszetős és korszerű annak a találó – és sokak szemében bizonytalannal meglepetésként ható – kritikának az ismertetése, amelyet Pauler gyakorolt Heidegger és Wittgenstein korai művei felett.

Mégis felróható a könyv néhány hiányossága. Noha bevett gyakorlatnak számít egy-egy gondolkodó világát élettörténetének függvényében bemutatni, e munkában a két szempont keveredése zavaró: nem tűnik alkalmasnak arra, hogy Pauler szervesen fejlődő gondolatvilágát megvilágítsa. Pauler életrajza ugyanis nem kínál kulcsot életművéhez; inkább fordított a helyzet, olyannyira, hogy életpályája tudományos alkotása függvényének tekinthető. Másrészt megemlíthető, hogy a monográfia túlságosan szűkmárkúan bánik a pauleri gondolatok részletes mérlegelésével és alapos értékelésével. Ez a nehezebben megközelíthető gondolatok esetében, így Pauler elmélyült logikai felfogásának ismertetésében kifejezetten hiányérzetet kelt. Noha a szerző felrója Paulernek tömör stílusát, s azon jellegzetességét, hogy a filozófiatörténet egyes nagy kérdé-

seit egyetlen összetett mondatban kívánja megoldani — gyakran maga a könyv is így cselekszik (pl. a 165. oldal első mondata). Egy-egy összetett mondata olykor oldalas-féloldalas, máskor akár teljes fejezetnyi kifejtést tenne szükségessé. Az elmaradt kifejtésnek ráadásul azt a szempontot is meg kellene világítania, melynek alapján a szerző gyakran élesen megfogalmazott kritikája összefüggőnek és megalapozottnak tűnhet fel. Így például a 152. oldalon összefoglalt kritikát — mely Pauler gondviselés-fogalmát bírálja — már a hozzáfűzött lábjegyzet is erősen mérsékli; de ha valóban elolvassuk a hivatkozott arisztotelészi mű 10. fejezetét, Pauler álláspontja semmiképpen sem tűnik oly mértékben megalapozatlannak, mint azt a monográfus sugallja. S noha egy monográfia csak korlátozott lehetőséget nyújt az egységes kritikai szempont bemutatására, ez mégis fontos, szinte elengedhetetlen lenne ahhoz, hogy a szerző egyes kritikai megállapításait ne csupán a hazai filozófiatörténet-írásban megszokott túlzó hangvétel utóhatásának véljük, hanem olyan filozófiai álláspont megnyilvánulásának, amely az elemzett gondolatokat egy teljesebb egység összefüggésében képes méltatni és elbírálni. Ilyen összefüggés nélkül a pauleri rendszer leglényegesebb alapfogolatainak, vagyis a redukciós módszernek és az autotetikus ítéletnek a módsátása és bírálata némi hiányérzetet kelt az olvasóban. E gondolatok pauleri kifejtése ráadásul olyan világossággal történik meg, ami a találó bírálat számára is igen magas követelményt állít fel. Talán ennek felismerése vezette arra a monográfust, hogy a pauleri rendszer harmadik legfontosabb gondolatát, az Abszolútumét már jóval differenciáltabban és — a kezdeti bírálatkíséret után (121. o.) — jelentősen nagyobb megértéssel kezelje (197. o. skk).

Am a pauleri logika ezzel együtt is inkább megértésre talál a monográfia szerzőjénél. Felfogása kétségkívül megalapozott, amit rövid elemzéseinek tükrében — olykor az elemzés elmaradásával (pl. 124. és 139. o.) — a könyv olvasója inkább csak sejtethet. Ehhez vegyük hozzá, hogy a könyv alaposan beszámol Pauler kevésbé ismert tevékenységéről, melyet a *Napkelet* című

konzervatív folyóiratban fejtett ki, és amelynek fontos művelődéspolitikai és egyáltalán politikai vonatkozásai is voltak. Pauler oly mértékben részt vállalt a trianoni Magyarország kulturális megújításában, hogy — a könyv utalásaiból láthatóan — neve kultuszminiszterként is komolyan szóba jött Klebelsberg Kúnó mellett. Klebelsberggel szemben Pauler a hagyományosabb, humaniorikus műveltséget hangsúlyozta, melyben például az ógörög nyelv alapos középkorai oktatásának nagy szerepe lett volna. A monográfus nem tér ki Pauler olyan politikai vonzódásainak a tárgyalása elől sem, mint látható rokonszenve a korai olasz fasizmus iránt, amelyben a modern tömegtársadalom igényeinek megfelelő, de mégis kulturált politikai rendszer lehetőségét látta kibontakozni. Somos rámutat arra is, hogy Pauler, noha — különösen a Tanácsköztársaság eseményei után — osztozott a társadalom egy részének azon felfogásában, amely a zsidóság gazdasági és politikai szerepével szemben elutasító volt, ám ennek, mint írja, „nincs köze ahhoz a német típusú antiszemizmushoz, melynek a biológiai fajelmélet képezte alapját” (112. o.).

A monográfia egészének erői, különösen a pauleri életmű átfogó ismertetése, az alapos jegyzetanyag és a jó bibliográfia biztosítják a mű üttörő jelentőségét. Kiváló ugródeszkát kínál mindazoknak, akik a jövőben e jelentős gondolkodó életművével kívánnak foglalkozni; s különösen azoknak, akik alkotó módon kívánják továbbgondolni Pauler gondolatvilágát. E filozófia eszmetörténeti helye világos; amiképpen az is, hogy a magyar filozófiai gondolkodásnak minden mai gazdagsága mellett szüksége van az osztrák filozófiába nyúló gyökerei élelkebb tudatosítására. E gyökerek nemcsak a szabatos gondolkodás igényét közvetítik, nemcsak a klasszikus — arisztotelianus-platonikus — filozófia eleven hagyományát, hanem egy olyan metafizikáét is, amelyben a vallásfilozófia meghatározó szerepet játszik. E metafizikai gondolkodás talán túlhaladottnak tűnhet a kortárs német vagy francia filozófia fejleményeivel szembesítve; de már egyáltalán nem látszik ilyennek az angolszász filozófiához képest, melyben az elmúlt években

megerősödtek a metafizikai és vallásfilozófiai törekvések. E törekvések nem kis részt az említett osztrák filozófiai hagyományokra utalnak vissza, illetve a skolasztikus gondolkodásra, mely Pauler számára is egyre inkább meghatározónak bizonyult. E hagyományban a metafizika és a vallásfilozófia — a természetes teológia körében — egymástól elválaszthatatlanok, amennyiben a metafizika kulcsproblémája vallásfilozófiai avagy teológiai: Isten létét és mi voltát érintő. Pauler Ákos világosan felismerte ezt az összefüggést, és az Abszolútum gondolatát posztumusz fő műve, a

Metafizika alapjává emelte. Filozófiáját érdemes kellő óvatossággal, de egyben értő megbecsüléssel méltányolnunk; ezzel azon törekvésekhez járulhatunk hozzá, amelyek a kortárs hazai filozófia megújulását nem annyira eklektikus elképzelések felvállalásától, mint inkább elmélyült és önálló gondolkodói teljesítmény szervesen kibontakozó hatásától várják. Az, hogy ez utóbbinak vannak bizonyos morális feltételei, Pauler életművében világosan megfogalmazódik. (*Kairosz, Budapest, 1999, 246 o.*)

Mezei Balázs

Kósa László:

FÜRDŐÉLET A MONARCHIÁBAN

Amikor egy tudós – történetesen néprajzkutató – kutatási tárgyul szélesebb közönséget is érdeklő témát választ; egyben önmaga számára „kettős”-kötöttséget is választ. Saját tudományos igényességének s a laikus olvasótábornak egyszerre kell megfelelnie. Nem könnyen legyőzhető ambivalencia. Nos, a szerző diadalmaskodott ezen. Tudományos megalapozottságú, érdekesítő, olvasmányos művet kap kezébe az olvasó.

A tudományos megalapozottság természetesen nemcsak a néprajz körére értenedő. Ahhoz, hogy korai századokra is visszatekintve témájában a máig elvezessen, sok-sok más, a téma megértését segítő – számára – „segédtudományra” is támaszkodnia kellett.

Ember és természet viszonya, annak alakulása; geológiai, földrajzi ismeretek. A természet erőinek felhasználása az orvostudományokban, a vízgyógyászat bevonása, fejlődése a gyógyászatban; az orvoslás kiterjesztése ezekre a területekre; az orvosi társadalmon belül a fürdőorvosok speciális körének kialakulása és szerepe. A fürdőhelyek kialakításában szerepet játszó vállalkozói, üzleti körök, másutt egyesületek munkálkodása. Jeles építészek vázlatos bemutatása, akik a jeles fürdőhelyek létrehozásán, korszerűsítésén dolgoztak... S

mindez a felsorolás még nem teljes. Csak az egyszerre tudományos és népszerű, olvasmányos mű polihisztóri megalapozottságát kívántam jelezni vele. Támaszkodva sok-sok tudományág feltárt eredményeire, komplex képet adni a Monarchia fürdőéletéről; a részadatokból egészet építve; speciálisan kiterjeszkedve már szorosabban a néprajztudomány igényeire a társasági élet alakulásának vázolásában stb., nos ez az, ami csodálatra készíti az olvasót.

A sokoldalú ismeretekre alapozott művet át-átszövik a társadalmi rétegek különbözőségének, s részben egymáshoz közeli-tésének, a fürdőélet révén kialakult szokásainak, életének bemutatása. Hogyan születtek a babonás hitekből búcsújáróhelyek, gyógyhelyek? Hogyan váltottak át a főrendek, középrendek a híres külföldi fürdőhelyekről a monarchiabeliekre? Hogyan „vegyültek” el, azaz illeszkedtek be főrangúak és polgárok együtt, a főrangúak és polgárok számára egyaránt nyitott fürdőhelyeken a társasági, társadalmi élet – korábbi életvitelüktől eltérő illemszabályainak – kereteibe? Hogyan alakította át a fürdőző-élet főrangúak, középrendűek, civisek egymástól nagyon is eltérő társadalmi-társasági életét, kulturális, művelődési szokásait? Nehéz lenne akár csak jelezni is azt a sok-sok új ismeretet, to-

vábgondolásra érdemes problémát, amit a kötet nyújt.

Egyre inkább utat tör manapság a történeti és társadalomtudományokban az a szemlélet, amely a múlt ábrázolásának egy-egy szegmense (pl. politikatörténet, diplomáciatörténet, népszokások stb.) mellett vállalja – egy-egy témán belül is – az emberi élet mindennapjainak, szokásainak teljességre törekvő megközelítését, bemutatását: a természeti életfeltételektől a saját maguk által kialakított keretekben folyó mindennapokig. Ezzel találkozhatunk a kötetben is. A néprajztudomány, amely nagyon is speciális ága a társadalomtudományoknak, most egy látszólag periferiális témakörben élénk varázsolja letűnt korok „fördőlete” mezében ezt a teljességet, és

nyújt ezzel egyszerre tudományos és olvasói élményt.

A különböző tudományágak köréből vett, s természetesen saját tudományága köréből is, a felhasznált, idézett művekről bő, részletes bibliográfiát közöl a szerző; hozzáférhetővé téve ezzel a forrásokat azok számára, akik részletesebb tájékozódásra igényt tartanak. A monarchiabeli fürdőhelyek hajdani s mai – külsőséggé vált – elnevezéseit is közli egymás mellett. Sok-sok korabeli fénykép, metszet, illusztráció (pl. „fürdőkalauz”) díszíti a rendkívüli szép, igényes nyomdai kivitelben is készült művet. (Holnap Kiadó Kft., Budapest, 1999. 270 o.)

M. Kondor Viktória

TUDOMÁNYRÓL, JÓL ÉS SZÉPEN

A tudománynak a társadalomra gyakorolt hatását egyrészt a tudomány fejlettségi szintje határozza meg, másrészt az, milyen mértékben érti meg a közvélemény az eredményeket. A tudomány népszerűsítésében a *Természet Világa* c. folyóirat párját ritkító küldetést vállalt, mivel a havonta megjelenő számok mellett egy-egy tudományterületet ismertető különszámai mára már szellemi életünk eseményeivé váltak. Az olvasmányos, szép magyar nyelven megírt, és magas szakmai színvonalat képviselő cikkgyűjtemények szerzői a hazai és nemzetközi tudományos élet kiemelkedő – és jótollú – képviselői, akik a *Természet Világa* kiváló szerkesztői műhelyének hatatos segítségével megmutatják az olvasónak, hogy a tudomány is tud érdekfeszítő és izgalmas lenni.

A közelmúltban nagy sikert aratott matematikai és informatikai különszám után október végén került az utcára a *Természet Világa Mikrovilág* c. különszáma, amely a nagyenergiás fizika eredményeivel és rejtelseivel ejti rabul az érdeklődő olvasót. A gyönyörű kiállítású, rengeteg képet tartalmazó kiadvány az MTA, az Oktatási Minisztérium, a genfi Részecskefizikai Kutató Laboratórium (CERN), a CIB Bank,

valamint a Természet-Tudomány Alapítvány anyagi támogatásának köszönheti megjelenését, amiért mi olvasók is hálásak lehetünk. A szerzők között örvendetesen sok a fiatal, akik e széles tudományterület különböző ágait máris sikeresen művelik, nemzetközi együttműködésben és annak megfelelő színvonalon. A szerkesztők legnagyobb gondja az lehetett, hogy a kiemelkedő hazai nagyenergiás fizikusok közül „merítsenek”, hiszen jóval több sikeres és ismert kutatónk van, mint amennyit meg lehet szólaltani egy ilyen kiadványban.

A szám egyik érdekessége, hogy az első, köszöntő cikk *Simonyi Károly* akadémikus tollából származik, aki 1951-ben Magyarországon hazai építésű gyorsítóberendezéssel elsőként hozott létre atommagreakciót – zsurnaliszta módon fogalmazva elsőként hajtott végre „atomrombolást”. A cikkek témái körüljárják a modern részecskefizika izgató elméleti kérdéseit és a jövő problémáit, valamint megismertetnek a részecskefizikai kísérleteknek a legmodernebb számítástechnikán alapuló és igazi ámulatot keltő módszertanával. A sorozat utolsó cikkében, amely a dolgozatok drámai ívét alkalmasan lezárja, *Zimányi József* akadémikus ismerteti hazánk CERN-hez való csatlakozásának ma már történelmi fordulóit. A tartalomjegyzék ismertetése helyett inkább azt ajánlom, vegyük kezünkbe a különszámot!

Külön kell szólni a gyűjtemény összeállítóiról, *Lévai Péter*ről és *Hegyí Sándor*ról, akik korukhoz illő fiatalos energiával és fáradhatatlanul dolgoztak annak érdekében, hogy a *Mikrovilág* létrejöhesse. Mind a szakma, mind az olvasók részéről csak köszönet illetheti őket. Ez a különszám egyben frappáns válasz azok részére, akik – fanyalogva vagy felindultan – kétségbe vonták-vonják hazánk CERN-tagságának hasznát.

A *Mikrovilág* bizonyára nagy siker lesz, és bizvást ajánlható a téma iránt érdeklődő idősnek és fiatalnak egyaránt, valamint azon posztmodern gondolatok híveinek is, akik úgy hiszik, a tudomány csupán egyike az olyan lehetséges eszmerendszereknek, mint például a vudu!

Bencze Gyula

Ford Motor Company Természeti és Kulturális Örökségért Díj 2000

A Ford Motor Company Természeti és Kulturális Örökségért Díj 2000 regionális díjátadó ünnepsége Budapesten lesz. A Ford Motor Company ezzel fejezi ki tiszteletét a magyar állam megalapításának millenniuma alkalmából. Közép- és Kelet-Európából várhatóan tíz ország képviselteti magát. A regionális díjátadó ünnepség a Magyar Tudományos Akadémián lesz, tervezett időpontja *2001. január 24.*, szerda.

A díj elnöke, a cégalapító *Henry Ford* dédunokája, *William Clay Ford, Jr.*, a Ford Motor Company Igazgató Tanácsának elnöke. A magyar zsűri tagjai *Láng István* és *Marosi Ernő* akadémikusok, *Bereczky Lóránd*, a Magyar Nemzeti Galéria főigazgatója és *Madarász György*, a Ford Motor Hungária Kft. Kommunikációs és PR igazgatója. *Habsburg György* nagykövet, aki korábban a magyar, majd az európai zsűri elnöke volt, jelenleg a Ford Motor Company Természeti és Kulturális Örökségért Díj regionális zsűrijének tiszteletbeli elnöke. A regionális zsűri tagjai neves európai közéleti személyiségek a környezetvédelem és kulturális örökség megőrzésének területéről.

A tizenhetedik évébe lépett Díj Magyarországon 1 500 000 forinttal támogatja a magyar győztest. 1999-ben Magyarország a természeti környezet, a kulturális örökség, az erőforrás-gazdálkodás és az ifjúsági kategóriákban beadott több mint 200 pályázatával a legjobbak között volt egész Európában. 2000-ben több mint 200 érdeklődő kapott jelentkezési lapot.

A magyar zsűri által legjobbnak ítélt pályázat kapta a hazai díjat és jutott tovább a regionális döntőbe.

Kiegészítés a tagajánlásokhoz

Lapunk decemberi számából hiányzik (mert a *Biológiai Tudományok Osztálya* által összeállított lista sajnálatos módon nem tartalmazta) három *levelező tagi ajánlás*. Ezeket utólag adjuk közre, az ajánlottak és ajánlók elnézését kérve.

Gausz János

1943-ban Újvidéken született. Az MTA SZBK Genetikai Intézet tudományos tanácsadója. Az elmúlt tíz évben 12 tudományos cikket jelentetett meg referált, nemzetközi folyóiratokban. Összes (idegen) hivatkozásainak száma: 791.

Kiemelkedő szakmai teljesítménye, hogy partnereivel együttműködve az elsők között derítette fel olyan gének szerkezetét, amelyek a génkifejeződést gátló, heterokromatikus kromoszóma-szakaszok kialakításában vesznek részt (*Nature* 344, 219–223 [1990], *Genetics*, 135 (9) 117–125 [1993]). Elsőként azonosítottak egy olyan DNS szakaszt, amelynek eredeti funkciója igazolhatóan az, hogy elszigetelje egymástól az aktív és az inaktív konformációjú kromatinszakaszokat (*The EMBO Journal* 9, 2579–2585 [1990]; *Development* 124, 1809–1820 [1997]). Hasonlóan kiemelkedő jelentőségű eredmény, hogy azonosították az első olyan fehérje génjét az ecetmuslicában, amely kulcsszerepet játszik a nukleoszómák aktív eltávolításában és ezáltal lehetővé teszi a gének kifejeződését (*Nature* 371, 806–808 [1994]; *Development* 122, 1113–1124 [1996]). Kimutatták továbbá, hogy a bithorax-komplex Abd-B génjének távoli enhanszerei egy, a promotertől független, nagyméretű DNS szakasszal szoros fizikai kapcsolatba lépve fejtik ki hatásukat (*Genetics* 149, 1031–1050 [1998]).

Ajánlók: *Alföldi Lajos, Kondorosi Ádám*

Párdutz Árpád

1943-ban született Dorogon. Szűkebb szakterülete a neurobiológia, a plasztikus idegrendszeri változások sejt és molekuláris szintű alapjainak tanulmányozása. Az MTA SZBK Biofizikai Intézetének igazgatóhelyettese, a Molekuláris Neurobiológiai Laboratórium vezetője. A biológiai tudomány doktora (1994), a Szegedi Tudományegyetem habilitált magántanára. Az elmúlt tíz évben 4 könyvfejezete és 30 angol nyelvű közleménye jelent meg referált nemzetközi folyóiratokban. Munkáira 967 hivatkozást kapott, összesített impakt faktora 180 fölötti.

Az ingerületátvivő anyagok felszabadulását tanulmányozva az irodalomban először tudott felfedezni a fiziológiai körülmények között, ezred másodperces időfelbontással egyetlen inger hatására bekövetkező, néhány msec-ig tartó és a szinapszisok működésével összefüggésbe hozható finomszerkezeti eltéréseket kimutatni a pre- és posztzinaptikus membránban (*PNAS*, 84: 590–594, 1987; *PNAS*, 86: 1717–1720, 1989).

A nemi hormonoknak a neuro-gliális plaszticitásban játszott szerepére vonatkozólag kimutatta, hogy az ösztrogén hatására a GABAerg szinapszisok reverzibilis átrendeződése játszódik le a nucleus arcuatus területén (Neuroscience, 53: 395–401, 1993). Igazolta, hogy ezt a folyamatot az asztrociták fokozott nyúlványosodása és neuronok megnövekedett exocitotikus aktivitása kíséri (Progr. Neurobiol., 44: 279–307, 1994).

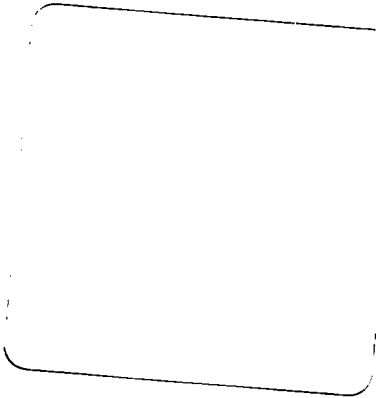
Munkásságát 1997-ben Ábrahám Ambrus-emlékéremmel ismerték el.

Ajánlók: *Freund Tamás, Székely György*

Sarkadi Balázs

1948-ban született Budapesten. Fő kutatási területe a biológiai membránok szerkezete és működése. 1986-tól a biológiai tudomány doktora, 1996-tól habilitált egyetemi tanár. A Magyar Biokémiai Egyesület alelnöke, tagja az MTA Biokémiai Bizottságának és több nemzetközi tudományos társaságnak. Tudományos munkája során korábban a vörsejtek kalciumfüggő kálium transzportjának és aktív kalcium transzportjának vizsgálatában ért el eredményeket, jelenleg elsősorban a daganatok multidrog-rezisztenciájában szerepet játszó membrán transzport ATPázok, az ABC transzporterek kutatásával foglalkozik. Tizenhat könyvfejezet, ill. áttekintő cikk, több mint 90, nemzetközi folyóiratban megjelent önálló közlemény szerzője. Munkáira az idegen hivatkozások száma több mint 3300, összesített impakt faktorainak száma több mint 380.

Ajánlók: *Garay András, Teplán István*

A kiadásért felelős az Akaprint Kft. ügyvezetője
Nyomdai munkák: Akaprint Kft. 24576
Felelős vezető: Freier László
Szerkesztőségvezető: Hernádi Miklós
Megjelent: 11,2 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0325